

Риму; Василь Васильович Кукаркін – викладач історії Середніх віків; Ольга Олександрівна Гршмайло – викладач французької мови; Федір Данилович Проценко – викладач співів та хорової організації [7, арк. 21].

Керівництво робітничим факультетом, що існував при Ніжинському інституті народної освіти, від 31 жовтня 1920 р. здійснювалося Миколою Проковичем Данчевським. На цю посаду 1 вересня 1925 р. розпорядженням Головопрофосвіти був призначений Василь Васильович Кукаркін. Невдовзі, 1 жовтня 1928 р., його змінив Іван Іванович Олександрович [10, арк. 250].

На початку 20-х років ХХ ст. відбувалося вдосконалення структури підготовки майбутніх учителів: створення вищих навчальних закладів – педагогічних технікумів та інститутів народної освіти. Робітничі факультети, що існували при них, стали однією з форм навчання для дорослих. З часом радянська влада змогла їх перетворити на знаряддя пролетаризації вузів. Це ми можемо побачити на прикладі робітничого факультету, що існував при Ніжинському інституті народної освіти. Його студентами були вихідці з робітничо-селянського середовища, що мали активну громадсько-політичну позицію. Кількісний склад партійців та комсомольців постійно збільшувався. Крім цього студенти робітничо-селянського факультету брали активну участь в громадському житті, слухняно виконуючи настанови влади. Викладачі також повною мірою залежали від настроїв уряду та партії, що завжди впливало на навчально-виховний процес.

ПОСИЛАННЯ

1. Відділ забезпечення та збереження документів Чернігівського обласного архіву в м. Ніжині (далі – ВЗЗДАЧОН) ф. Р-6121, оп. 1, спр. 88. План роботи правління Ніжинського інституту народної освіти на 1925 р., 62 арк.
2. ВЗЗДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 141. Дело о реорганизации Нежинского ИНО, 62 арк.
3. ВЗЗДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 121. Годовой отчет Нежинского ИНО за 1926/27 учебный год, 52 арк.
4. ВЗЗДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 122. Годовые отчеты за 1927/28, 1928/29 года, 78 арк.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-674, оп. 1, спр. 68. Список педагогического состава и отчет о деятельности Нежинского ИНО с 1.1. до 31.12.1922 года, 24 арк.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. Р 166, оп. 5, спр. 568. Матеріали про стан та роботу інститутів народної освіти на Україні (протоколи, звіти, доповідні учбові плани та програми), 896 арк.
7. ЦДАВО, ф. Р-166, оп. 1, спр. 826. Матеріали про роботу вищих учбових закладів міст: Глухова, Чернігова, Ніжина, Чернігівської губернії (протоколи, статuti, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, листування, кошториси, списки викладачів і студентів), 326 арк.
8. ЦДАВО, ф. Р-166, оп. 2, спр. 1101. Отчет Губкомисии Нежинского ИНО, 275 арк.
9. ЦДАВО, ф. Р-166, оп. 1, спр. 826. Матеріали про роботу вищих учбових закладів міст: Глухова, Чернігова, Ніжина, Чернігівської губернії (протоколи, статuti, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, листування, кошториси, списки викладачів і студентів), 326 арк.
10. ЦДАВО, ф. Р-166, оп. 5, спр. 567. Матеріали про стан та роботу інститутів народної освіти на Україні (протоколи, звіти, доповідні учбові плани та програми), 1114 арк.
11. ЦДАВО, ф. Р-166, оп. 4, спр. 640. Пояснювальна записка до учбового плану, звіти та доповідні записки Ніжинського інституту народної освіти, 450 арк.
12. Майборода В.К. Становлення і розвиток системи вищої педагогічної освіти на Україні (1917–1928 рр.) // Вища і середня пе-

дагогічна освіта. – 1991. – Вип. 15. – С. 112–117.

13. Носач Г.В. Перші кроки Ніжинського робітфаку (Спогади) // Нове село. – 1929. – 18 лютого (№ 385). – С. 4.

14. Правила вступу до інститутів, технікумів, робітфаків та профшкіл на 1926–27 навчальний рік // Нове село. – 1926. – 14 липня, № 53(70). – С. 3.

15. Сігаєва Л.Є. Розвиток освіти дорослих в Україні (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.) / Л.Є. Сігаєва / – К.: ЕКМО, 2010. – 420 с.

16. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.

17. Тарнавська С. Робітничі факультети УСРР як історико-педагогічна проблема на сторінках часопису «Путь просвещения» (1922–1926 рр.) / С. Тарнавська // Вісник Книжкової палати. – 2016. – № 9. – С. 30–34.

18. Шевченко В. Так гартувалась інтелігенція / В. Шевченко // Під прапором Леніна. – 1967. – 10 лютого (№ 2). – С. 4.

19. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках / Г.М. Шевчук. – К., 1963 р. – 432 с.

Рой С.В. Рабоче-крестьянский факультет при Нежинском институте народного образования: особенности возникновения и функционирования в течение 1920–1930 гг.

В статье охарактеризованы основные особенности возникновения и функционирования рабоче-крестьянского факультета Нежинского ИНО, структурные преобразования, проанализированы студенческий и преподавательский состав.

Ключевые слова: рабоче-крестьянский факультет, Нежинский институт народного образования, вечерний народный университет имени Т. Шевченка.

Roy S.V. Workers 'and peasants' faculty at the Nizhyn institute of public education: the features of the emergence and functioning during 1920–1930

The article describes the main features of the origin and functioning of the worker-peasant faculty of the Nizhyn IPE, structural transformations, as well as the student and teaching staff.

Key words: worker-peasant faculty, Nizhyn institute of public education, evening folk university named after T. Shevchenko.

27.02.2018 р.

УДК 327.8:303.4(477)

Ю.О. Лебедєва

ПОЛІТИЗАЦІЯ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто занепад українознавчих досліджень, в тому числі державницького спрямування. Доведено, що робота українських науковців з приходом радянської влади все більше ускладнювалася. Проаналізовано суперечливий і широкомасштабний процес революційних перемін та ідеологізації всіх сфер суспільного життя, включаючи освіту, науку і культуру. Обґрунтовано, що започаткований в добу Української революції, УНР та Української держави курс на національно-духовне відродження українського народу, на розгортання українознавчих досліджень і запровадження українознавства в усі ланки освітніх установ фактично був перерваний.

Ключові слова: українознавство, радянська ідеологія, політика українізації, Михайло Грушевський, державотворчі дослідження.

Двадцять – тридцять роки ХХ ст. пов'язані із затуханням Української революції, насадженням більшовицького тоталітарного режиму на території Східної України,

проголошенням тут Радянської Соціалістичної Республіки. Натомість західноукраїнські землі – Галичина, Західна Волинь, Буковина, Ізмаїльщина, Закарпаття – опинилися під владою Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини. Все це мало жакливі наслідки не лише для історичної науки, але й для українознавства в цілому. І все ж одна з особливостей українознавчих досліджень у зазначений період полягала в тому, що їх автори намагалися зберегти пам'ять про національно-визвольний і державницький рух, про Українську революцію, різні форми національної державності, в тому числі й про історичний Акт Злуки українських земель. Якраз цю пам'ять прагнули знищити окупаційні режими, але наштовхнулися на опір національно свідомої і патріотично налаштованої інтелігенції, у тому числі й науковців, студентської молоді. Тому влада хотіла послабити інтерес до правдивої історії українського народу, його національно-визвольних змагань.

Як відомо, під впливом Української революції і державотворчих процесів 1917–1921 рр. формувалися центри українознавства і на материковій Україні, і в еміграції, помітно підвищувалась роль зарубіжних наукових осередків у збереженні і примноженні національних традицій української історіографії [1, с. 134].

І все ж основним полем українознавчих досліджень після завершення Української революції ще залишалася територія радянської України, де розгорнулися будівництво радянської державності і так звані соціалістичні перетворення, насадження комуністичної ідеології. Втягування УСРР до СРСР поставило під сумнів доцільність продовження українознавчих досліджень саме державницького спрямування, а тому ідеологічне табу торкнулося насамперед українознавства, його кадрів і наукових осередків, які своїми дослідженнями надавали моральну підтримку національному руху за збереження власної держави. Ось чому значна частина дослідників, викладачів та учителів, яка стояла на національно-демократичних позиціях, піддавалася переслідуванню, репресіям або була змушена емігрувати: «...комуно-більшовицька імперія наклала на сферу етнонаціонального самопізнання жорстоке табу. Прагнення пізнати свою коліску і своє дитинство піддавалося осуду, дискредитації, сміливці, які торували цей шлях, ішли на заслання, а то й фізично знищувалися як вороги народу» [2, с. 11].

Відомо, що в період установавання більшовицького режиму на території України великий вчений М. Грушевський знаходився в еміграції у Відні, де займався заснуванням Українського соціологічного інституту. Цей інститут задумувався як майбутній центр української соціології, без якої важко уявити розвиток модерного українознавства, історичної науки і подальших досліджень історії державності. Підтвердженням цих слів було видання М. Грушевським у 1921 р. книги «Початки громадянства. Генетична соціологія», яка деклару-

вала «концепцію української національної держави як республіки з безкласовим соціальним ладом» [3, с. 266].

Українська делегація, яка брала участь у Ризьких переговорах (1921 р.) передала М. Грушевському запрошення повернутися до України. Вчений погодився на переговори з головою Раднаркому УСРР Х. Раковським, за результатом яких на початку 1924 р. він разом із сім'єю повернувся на батьківщину. Як з'ясувалося пізніше, радянська влада мала свій план стосовно приїзду М. Грушевського: «а) вилучення М. Грушевського з табору української еміграції, підрич наукового осередку в діаспорі зсередини; б) прискорення переходу національної інтелігенції на бік радянської влади; в) використання авторитету вченого у справі зміни керівництва ВУАН» [3, с. 266].

Серед пріоритетів науково-організаційної діяльності М. Грушевського – розвиток видавничої діяльності під егідою ВУАН. Було засновано науковий історичний журнал «Україна», видання «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», «За сто літ». Саме в журналі «Україна» побачили світ основні праці науковця після повернення на Україну. «Це десятки ґрунтовних статей, оглядів, рецензій, повідомлень, некрологів» [4, с. 14], які продовжували нести в собі державницьку спрямованість наукових інтересів М. Грушевського і благотворно впливати на все українознавство.

Повернення М. Грушевського з еміграції і долучення до активної наукової роботи давало можливість продовжувати дослідження з історії української державності, але цей процес зіштовхнувся з марксистською історіографією, під вивіскою якої більшовицький режим розгорнув наступ на так звану буржуазно-націоналістичну науку та її державницьку течію. Найсуттєвішим показником політики радянської влади у сфері науки був її загальний поділ на марксистську і буржуазну, вороже ставлення до західної історіографії, відмова тогочасним вченим, науковим історичним інституціям, історичним журналам та часописам в об'єктивності досліджень на засадах традиційної методології. Для народжуваної радянської історіографії характерною була відмова від національної спрямованості і державницької проблематики, орієнтація на так званий партійно-класовий підхід. Учених примушували виконувати замовні дослідження на ґрунті ідеології комунізму, історичного матеріалізму, але в умовах потужного спротиву радянському режиму, особливо з боку українського селянства, влада маневрувала, вдавалася до так званої політики «коренізації», яка на теренах УСРР отримала назву політики українізації. Ця політика давала шанс для розвитку й українознавства, однак вона не була щирою. Факти засвідчують, що в ході реалізації цієї політики більшовики не відмовилися від своєї мети, не припинили репресій, у т. ч. і супроти істориків, мовознавців, літературознавців, правознавців та ін. Курс на ідеологізацію науки, партійний контроль за її установами та тематикою досліджень, тотальна цензура – все

це вкрай негативно відбилося на розвитку студій з історії української державності. Якраз тому 20–30-ті рр. XX ст. вписали найдраматичніші та найскладніші сторінки в політичну та інтелектуальну історію України. Саме в ці роки створювалася політична та економічна система країни, формувалося її ідеологічне «обличчя», яке протягом наступних десятиріч обумовлювало сутність України та мільйонів її громадян, а разом з цим й долю українознавства.

З 1920-х р. історична наука, як і все українознавство, втрачає свої природні функції; розпочинається «очищення» наукових праць від національної спрямованості, від небажаних для режиму фактів, суджень, тобто повне спотворення української історії, тотальна руйнація національних традицій та докорінне нищення історичної пам'яті. Це зумовлювалося прагненням комуністичного режиму встановити загальну монополію своєї ідеології, надати ідеологічного змісту політиці «українізації», вихолостити національний зміст з українознавства.

На першому етапі наступу сталінізму проти потенційної опозиції в Україні його основною мішенню стала стара українська інтелігенція, а також видатні діячі культури й науки. На фоні масових репресій, а відтак голодоморів чітко вирізнялися каральні акції проти української інтелігенції, включаючи судові процеси і над істориками, апогеєм яких стало «розстріляне відродження».

Сигналом до згорання українізації і переходу до тактики нищення українознавства став одіозний судовий процес 1929–1930 рр., коли в належності до таємної націоналістичної організації під назвою «Спілка визволення України» (СВУ) було звинувачено 45 видатних учених, письменників та інших представників інтелігенції, включаючи Сергія Єфремова, Осипа Гермайзе, Михайла Слабченка та ін. «Виявленій» організації закидалося звинувачення в антирадянській діяльності, підтримці іноземних держав, емігрантських сил у їх намаганнях від'єднати Україну від СРСР, підбурюванні селян проти колективізації тощо. Весь судовий процес був використаний для створення обстановки страху, недовіри та невпевненості, утверджуючи широкий наступ на інтелектуальну еліту України.

Однією з перших установ, що зазнала нищівного удару з боку комуністичного режиму, була Всеукраїнська Академія наук. Після процесу СВУ уряд запровадив цензуру на її видання, закрити найактивніші її секції та виключив зі складу «буржуазних націоналістів» М. Грушевського у 1929 р. було обрано академіком Академії наук СРСР, згодом його заарештували як керівника так званого Українського націоналістичного центру, але незабаром звільнили. У 1931 р. було розпущено Історичну секцію ВУАН, самого ж вченого «відрядили» до Москви, а в 1934 р. за загадкових обставин він помер у Кисловодську.

Незважаючи на антиукраїнську спрямованість політики радянського режиму, упродовж 1920-их рр. національно-патріотичним силам вдалося багато зробити

для відродження науки, включаючи й українознавство. І. Колесник, наприклад, вважає, що 1920-ті роки – «золота доба» української історичної науки, яка досягла світового рівня, перетворилася на складову національної свідомості та націєтворчого процесу [5, с. 64]. Намагаючись засвідчити свою прогресивність, більшовики підтримували розвиток науки, але під пильним ідеологічним контролем. У 1919 р. вони проголосили своїм дітищем засновану в 1918 р. урядом гетьмана П. Скоропадського Українську Академію наук. Упродовж подальших десятиліть Академія була розширена новими дослідницькими осередками, трансформована у ВУАН, а відтак у Академію наук УСРР. Формально науковці отримали умовну самостійність для проведення досліджень, опублікування своїх статей та розвідок і підтримання контактів із зарубіжними колегами, якщо їхні дії не являли собою відкритої небезпеки радянській владі, але в реальній практиці діяльність учених перебувала під наглядом правлячого режиму та його спецслужб. Передумовою успіхів на ниві українознавства стали як політика українізації, так і досягнення республіки на шляху соціально-економічного та культурно-духовного поступу, підтримка науки і освіти з боку держави [6, с. 41].

Хоч більшість талановитих учених України не належала до комуністичної партії, а деякі навіть відкрито підтримували український націоналістичний рух, радянський уряд не мав іншого вибору, як утворити з неї структури Академії наук. У 1929 р. за ініціативою ЦК КП(б)У розпочалася реорганізація історичних осередків ВУАН, завданням якої було підірвати вплив М. Грушевського, послабити роль керованих ним установ в історичній науці.

Великої шкоди українознавству завдало особисте втручання Й. Сталіна у розвиток історичної науки. У 1931 р. він опублікував у журналі «Пролетарская революция» (№ 6) лист «Про деякі питання історії більшовизму», в якому виклав офіційні погляди не тільки на історію партії більшовиків, але й на весь історичний процес. Вони мали стати аксіомою і не підлягали обговоренню, що остаточно утверджувало партійний диктат щодо історичної науки і догматизм у ній [3, с. 286]. До середини 1930-тих років комуністичній владі вдалося перетворити ВУАН у знаряддя свого ідеологічного впливу – у філію союзної Академії наук. У лютому 1936 р. ВУАН була перейменована в Академію наук УСРР, а її підпорядкування Раднаркомом республіки відбулося ще в 1934 р. Повну підтримку більшовицького уряду отримали Інститут історії партії і Жовтневої революції, Український інститут марксизму-ленінізму, Комуністичний університет ім. Артема, Інститут червоної професури [3, с. 285].

До 1924 р. в Академії нараховувалося 37 членів і близько 400 членів-кореспондентів. Із трьох її секцій – історико-філологічної, фізико-математичної та суспільно-економічної – найактивнішою була історико-філологічна секція, що перебувала під керівництвом М. Грушевського. У методологічному аспекті більшість співробітників

Академії поділяла схему М. Грушевського, була прихильником державницької школи. Це, у свою чергу, мало велике значення, оскільки наукова діяльність академіків у державній структурі «узаконювала» концепцію самобутності та неперервності українського буття, його державотворчий потенціал [7, с. 427].

Ключове місце в історичних дослідженнях ВУАН займали монографічні роботи М. Грушевського, котрий продовжив публікації «Історії української літератури» та «Історії України-Руси». Останній X том, присвячений подіям 1657–1658 рр., був опублікований у 1937 р. по смертю завдяки старанням доньки вченого – К. Грушевської. Цей том вкотре підтвердив належність М. Грушевського до державницького напрямку української історіографії. Основним концентром дослідження в ньому були повчальні уроки української державності XVII ст., які історик подав на широкому тлі соціальної історії української нації. Якраз це підкреслював М. Василенко в рецензії на «Історію України-Руси», що була опублікована в часописі «Україна» в 1925 р. [8, с. 158].

Помітний внесок у розвиток українознавства належить Осипу Гермайзе (1892–1958). Важливою складовою його наукової діяльності була результативна участь у роботі наукових товариств, комісій, гуртків, архівів, бібліотек, часописів. Історія стосунків запорізьких та донських козаків тривалий час не була об'єктом належної уваги дослідників, і до 1928 р. не було висунуто жодної цілісної концепції щодо вказаної проблеми, доки не побачила світ праця О. Гермайзе «Україна та Дін у XVII ст.» [9], у якій автор здійснив спробу висвітлити взаємовідносини українського та донського козацтва. О. Гермайзе підкреслював, що «з Антоновичевих часів закріплюється в нашій історіографії оця нова традиція документалізму» [10, с. 30].

Учнями Київської історичної школи М. Грушевського були М. Ткаченко, О. Баранович, К. Грушевська, С. Шамрай, В. Юркевич та ін. Усі вони виховувалися у дусі національно-державницького бачення української історії з урахуванням новітньої історичної схеми свого учителя. Саме тому «наукові перспективи плеяди талановитих дослідників обірвалися в роки масових репресій за головним звинуваченням – «учень Грушевського» [11, с. 365]. Діяльність М. Грушевського та його учнів в умовах політики українізації мала державницьке спрямування. За тематико-хронологічним критерієм дослідження можна поділити на декілька груп:

1) дослідження доісторичних часів (М. Грушевський, К. Грушевська, В. Денисенко), в яких вчені з'ясували організацію первісного суспільства, життя та побуту;

2) дослідження українського середньовіччя (О. Андріяшев, С. Гаєвський) – розвідки щодо колонізації українських земель, формування Київської держави;

3) дослідження нової та новітньої історії України – вивчалися акти з політичної історії козащини, також з історії Гетьманщини, українсько-московських відносин після 1678 р.

Цей перелік основних напрямів досліджень демонструє втілення у життя державницької традиції вивчення української історії. Відрадно, що цією проблематикою переймалися й аспіранти М. Грушевського. Одним із перших зарахували до новоствореної науково-дослідної кафедри аспіранта Сергія Шамрая – учня і племінника учителя. Він був зацікавлений у вступі до аспірантури: «В науковій роботі мій інтерес скупчився спочатку коло історичної географії та соціальної історії давніх часів. Але в останні часи мою увагу притягувало до себе архівознавство, а також головне, економічне життя України, особливо в часи гетьманщини» [12, арк. 6]. Результатом його плідної та надзвичайно ґрунтовної роботи в архівах став захист кандидатської дисертації на тему «Київська козащина 1855 року», в якій автор детально проаналізував причини та характер селянських повстань. Робота була виконана під безпосереднім керівництвом М. Грушевського та В. Щербини, які пропагували державницькі устремління української історичної науки, що позначилося при її написанні.

З-поміж інших 20-ти талановитих представників Київської історичної школи М. Грушевського варто назвати й Віктора Юркевича, який походив з відомого українського роду козацької шляхти. Він автор понад 30-ти наукових праць, у яких розкрив роль державного чинника в історичній долі українського народу. Також В. Юркевич постійно працював у видавництві НДКІУ, редагував і готував до друку наукові праці своїх колег, займався документацією на кафедрі, налагодженням контактів та листуванням з істориками різних регіонів України та зарубіжжя. В історичному архіві м. Львова зберігаються його листи до К. Студинського щодо пересилки друкованих праць НДКІУ та листи до М. Андрусика про отримання бібліографічних карток [13].

Відмовившись від публічної критики на адресу М. Грушевського та «грушев'янців», В. Юркевич зазнав переслідувань. У 1934 р. він був звільнений з посади старшого наукового співробітника Історико-археографічного інституту, а також на деякий час ув'язнений як «прихований грушев'янець». Помер у вересні 1939 р.

Активно працював у сфері українознавчих державницьких студій у складі Комісії з історії західноруського та українського права і Лев Окіншевич, який вивчав правовий статус державних установ Гетьманщини. Л. Окіншевич (1898–1980) – один із найвидатніших представників історико-юридичної науки на території Радянської України в 30-х рр. XX ст. Після захисту дипломної роботи «Обрання гетьмана на Україні-Гетьманщині» за рекомендацією свого вчителя М. Василенка він пішов працювати науковим співробітником до Комісії. За словами Л. Окіншевича, М. Василенко був людиною, «сповненою духовним світлом добра, такту і толерантності» [14, с. 12]. Наукове визнання Л. Окіншевичу принесли наукові праці з історії державного права України-Гетьманщини [15].

Аналізуючи політику радянської влади щодо згортаня українознавства, варто звернути увагу на одне із засідань ВУАН, на якому академіки М. Яворський та М. Слабченко, а також академік Д. Багалій внесли пропозицію щодо встановлення спеціалізації існуючих кафедр історії України згідно з радянською періодизацією історії. Це новаторство різко звузило поле наукового впливу М. Грушевського, обмеживши XV–XVIII століттями. Окрім цього, було закрито Комісії Лівобережної, Південної України і новітньої історії України. В той же час керівництво ВУАН запланувало при кафедрі Д. Багалія створити Комісію Лівобережжя і Слобожанщини, при кафедрі М. Слабченка – Комісію Полудневої України, а при кафедрі М. Яворського – Комісію історії революційних рухів [16].

Невдовзі на пропозицію президії відділу, до якої входив Д. Багалій, Комісію історичної пісенності М. Грушевського об'єднали з Культурно-історичною комісією і з Кабінетом примітивної культури, а київську науково-дослідну кафедру історії України, яку очолював вчений, ліквідували [16]. Аспірантів М. Грушевського передали Д. Багалію. Саму ж кафедру реорганізували у багатогалузевий Науково-дослідний інститут історії української культури імені Д.І. Багалія. Що стосується долі самого М. Грушевського, то, як було зазначено, його примусово вислали до Москви і поставили під постійний нагляд.

Отже, повернення М. Грушевського на Україну давало шанс для продовження напрацювань та збагачення державницьких традицій Львівської історичної школи у Київській історичній школі. Однак у зв'язку з політикою радянської влади щодо насадження марксистської методології в історичній науці були збережені лише окремі традиції вивчення української історії через призму державницького спрямування, оскільки намагання М. Грушевського та його учнів наштовхнулися на шалений спротив режиму. Переважна більшість прихильників державницького напрямку були репресовані або опинилися в еміграції.

В умовах проведення політики українізації не тільки в Києві розгорнулася діяльність осередків українознавчих досліджень, а й у Харкові, Одесі, Дніпропетровську, а також у Чернігові та Ніжині. Зокрема, в 1922 р. у Дніпропетровську (тодішньому Катеринославі) було відкрито науково-дослідну кафедру українознавства, до складу якої входили секції історії робітничого та селянського руху та загальної історії. А у 1926 р. названа кафедра поповнилася секціями української історії, історії української літератури та мови [17]. Помітно активізувалася діяльність наукового товариства в Чернігові, яке стало ініціатором заснування українознавчої бібліотеки. До розвитку українознавства як науки доклали свої зусилля етнографічна секція товариства та етнографічний музей.

Вагомий внесок у розвиток українознавства зробила і науково-дослідна кафедра історії української культури у Харкові. Серед її членів такі відомі українознав-

ці, як Д. Багалій, В. Барвінський, А. Ковалевський та ін. Як зазначалося, ще на початку радянізації українських земель продовжував панувати державницький напрям української історіографії. Його відомим представником у м. Харкові був Д. Багалій (1857–1932) – доктор історичних наук, професор, ректор Харківського університету. Послужний список науковця досить великий: Д. Багалій був одним із засновників і перших академіків УАН, головою Історико-філологічного відділу ВУАН (1918–1920, 1929–1930), автором понад 600 наукових праць [18]. Одна з його найважливіших праць періоду 20-х рр. XX ст. – «Нарис української історіографії» у 2-х томах (1923–1925), в якій вчений поглибив концептуальні підходи М. Грушевського до історіографічних студій. Вже у 1930 р. супроти вченого розгорнули гостру критику партійні історики та вожді [19], що позначилося на його здоров'ї. Невдовзі, у 1932 р., Д. Багалій раптово помер. Варто зазначити, що навіть після смерті радянська пропаганда стверджувала, що його наукова спадщина «глибоко чужа пролетаріатові». Науковий доробок вченого оцінювали як націоналістичний та контрреволюційний.

Незважаючи на опір проросійських сил у ході «українізації», українознавство все ж таки продовжувало розвиватися і в Одесі. Як наслідок, було засновано кафедру мовознавства та історії літератури з чотирма секціями: загальної літератури, української і російської літератури, порівняльного мовознавства, слов'янського мовознавства. Надзвичайно яскравим представником справжньої українізації в м. Одесі був М. Слабченко. Вчений одним із перших подав наукову схему українського історичного процесу XIX ст. у «Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX століття». Ідея державності могла стати об'єднуючою для Київської школи М. Грушевського, Харківської школи Д. Багалія, Одеської школи М. Слабченка, Київської історико-правової школи М. Василенка, однак влада зробила все для того, щоб усі ці школи були ліквідовані.

М. Слабченко, як історик державницького напрямку, визначив місце Запоріжжя та Гетьманщини в загальному контексті історії української державності, поряд з цим відстоював власну точку зору щодо самостійного політичного існування Запоріжжя: «Запорожжя було військовою державою, що в своєму житті керувалася військовим правом, поза межами здійснювало його так само, як і всяка інша держава, обмежено, приневолена вважати на право тої держави, що не припускала «во внутренняя своя» інших держав». Лише після повернення запорожців у 1734 р. було присягнуто на вірність Росії, хоч «підданство» і на цей раз було достатньо непростим [20]. Вчений наголошував, що незалежність Запоріжжя виявлялася і в проведенні самостійної зовнішньої політики стосовно Криму; саме завдячуючи цьому твердженню історик мав змогу по-новому проаналізувати внутрішній розвиток Вольностей, їх соціальну структуру та адміністративно-юридичний

устрій [21]. О. Гомотюк зазначав: «З праць М. Василенка та М. Слабченка у радянській Україні почався відлік історико-правового та державницького компонентів українознавства, а історико-економічні студії вказували на самобутність господарського життя українців, спонукаючи до висновків про відмінність економічних інтересів України і Росії. М. Слабченко продовжив кращі традиції козацької історіографії, перевершивши за об'єктивністю оцінки та глибиною аналізу розвідки А. Скальковського, Д. Яворницького та ін.» [7, с. 327].

Сталінський режим зробив все для того, щоб М. Слабченка спіткала така ж сама доля, як і його колег. У 1930 р. його заарештували за участь у Спільці Визволення України, згодом заслали на Соловки. Помер М. Слабченко у 1952 р.

Робота у галузі українознавства з кожним роком ускладнювалася більшовицькими постановами щодо партійно-класового підходу і марксистського трактування української історії та культури. Розпочинаючи з кінця 20-х р. ХХ ст., щораз більших розмірів набирала боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», котра була проголошена головним завданням усіх науково-дослідних установ та кафедр. Державницький напрям українознавства не міг належним чином розвиватися, оскільки він не вписувався в офіційну радянську ідеологію. До того ж, уже в ході процесу над учасниками Спільки Визволення України, «чистки» серед української інтелігенції, переслідування, арешти і репресії набули масового характеру. Під знищення та «реорганізацію» потрапили усі, без виключення, створені М. Грушевським комісії та установи, у тому числі й науково-дослідницька кафедра. В 1933–1934 рр. було звільнено, а згодом репресовано майже всіх учнів Київської історичної школи М. Грушевського. У ці страшні роки з 20-ти його учнів 9 були арештовані – двоє з них розстріляні, п'ятеро померло в концтаборах ГУЛАГу. Шість дослідників залишили територію Радянської України, доля ще трьох невідома. Після закінчення Другої світової війни у Києві працювало лише двоє вчених, які «покаялися».

Таким чином, з встановленням радянської влади в Україні розгорнувся суперечливий і широкомасштабний процес революційних перемін та ідеологізації всіх сфер суспільного життя, включаючи освіту, науку і культуру. Започаткований в добу Української революції, УНР та Української держави курс на національно-духовне відродження українського народу, на розгортання українознавчих досліджень і запровадження українознавства в усі ланки освітніх установ фактично був перерваний. Політика українізації виявилася маневром більшовиків з метою придушення українського руху опору, однак і вона дала позитивні результати, сприяючи піднесенню національної свідомості українців, розширенню сфери застосування української мови. Велике значення для розгортання українознавчих студій і збереження їх державницького спрямування мало повернення М. Грушевського в Україну, створення ним наукових установ у рамках ВУАН і ви-

давництва, відродження Київської історичної школи. Однак реалізація задумів видатного вченого наштовхнулася на спротив більшовицького режиму, на його заходи, підпорядковані завданням комуністичної пропаганди та агітації. Згортання політики українізації супроводжувалось згортанням українознавства аж до його повної заборони. Наукові дослідження щодо зміцнення української державності суперечили лінії комуністичної партії про розбудову союзної держави та її політики інтернаціоналізації суспільного життя, підсилення асиміляційних процесів. Перехід до повного згортання українознавчих студій державницького спрямування призвів до цілковитої заборони самого українознавства в УСРР. За таких умов цей напрям досліджень міг розвиватися лише за межами УСРР – на західноукраїнських землях та в діаспорі.

ПОСИЛАННЯ

1. Калакура Я. Історичні засади українознавства. – К.: НДІУ, 2007. – 381 с.
2. Кононенко П. Українська земля і люди у світовому часопросторі. Українці у світовій цивілізації та культурі // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 11–24.
3. Калакура Я. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
4. Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К. Інститут Української археографії АН України, 1993. – 199 с.
5. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – поч. ХХ ст.) – К.: Генеза, 2000. – 254 с.
6. Кононенко П. Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2006. – 872 с.
7. Гомотюк О. Злет і трагедія українознавства на зламі епох. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 551 с.
8. Василенко М. Рецензія на працю М. Грушевського «Історія України-Руси» // Україна. – 1925. – Кн. 5. – Т. 8. – С. 158–159.
9. Гермайзе О. Україна та Дін у XVII ст. // Записки Київського інституту народної освіти. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 111–165.
10. Гермайзе О.В.Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – К., 1928. – Кн. 5. – С. 17–32.
11. Панькова С. Сергій Шамрай – небіж і учень Михайла Грушевського // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С. 365–375.
12. Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 172, арк. 6.
13. ЦДДА у м. Львові, ф. 388, оп. 1, спр. 42
14. Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – 87 с.
15. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Праці комісії для вивчення західно-руського та українського права. – К., 1929–1930. – Вип. 6, 8.; його ж: Рада старшинська на Гетьманщині // Україна – К., 1924. – Ч. 4.; його ж: Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для вивчення західноруського та українського права. – К., 1926. – Вип. 2.
16. НБУ ІР, ф. Х. – № 1686.
17. Науково-дослідна кафедра українознавства в м. Дніпропетровськ за рр. 1925–26. Хроніка // Україна. – 1927. – № 1–2. – С. 223–225.
18. Багалій Д. Колонизация Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры. – К., 1889. – 117 с.; його ж: Магдебурське право в Левобережній Малороссии. – К., 1892. – 11 с.; його ж: Опыт истории Харьковского университета. – Х., 1894. – Т. 1. – 202 с.; його ж: Історія Слобідської України. – Х., 1918. – 308 с.; його ж: Нариси української історіографії. – Т. 1. – К., 1923. – 138 с.; його ж: Український мандрівний філософ Г.С. Сковорода. – Х., 1926. – 68 с.; його ж: Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Х., 1928. – 389 с.
19. Скубицький Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – № 17. – С. 27–40.
20. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької (Організація народного господарства. – Т. 5. – В. 1) // ВУАН. Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 212–220.
21. Слабченко М. Паланкова організація запорозьких вольностей // ВУАН. Праці Комісії для вивчення західноруського та українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 159–252.

Лебедева Ю.А. Политизация украиноведческих исследований в начале XX века

В статье последовательно рассмотрен упадок украиноведческих исследований, в том числе государственного направления. Доказано, что работа украинских ученых с приходом советской власти все больше усложнялась. Проанализированы противоречивые и широкомасштабные процессы революционных перемен и идеологизации всех сфер общественной жизни, включая образование, науку и культуру. Обосновано, что начатый в период Украинской революции, УНР и Украинского государства курс на национально-духовное возрождение украинского народа, на развертывание украиноведческих исследований и внедрение украиноведения во все звенья образовательных учреждений фактически был прерван.

Ключевые слова: украиноведение, советская идеология, политика украинизации, Михаил Грушевский, научные исследования.

Liebidieva Yu.O. Politization of Ukrainian study researches at the beginning of the 20-th century

In the article the decline of Ukrainian studies' investigations including ones of state direction is consistently covered. It is proved that the work of Ukrainian scientists during the Soviet era became much harder. This article analyzed the controversial and wide-ranging process of revolutionary changes and indoctrination of all spheres of social life, including education, science and culture. It is justified that the commitment to the national spiritual renaissance of Ukrainian people, development of Ukrainian studies' investigations and introduction of Ukrainian studies at all levels of the educational institutions, started in the period of Ukrainian War of Independence, Ukrainian's People Republic (UPR) and Ukrainian State, was in fact interrupted.

Key words: Ukrainian studies, Soviet ideology, Ukrainization policy, Mykhailo Hrushevsky, scientific investigations.

28.02.2018 р.

УДК 271.22(477.51)-722.51(090)«192»

А.А. Глухенький

**ЧЕРНІГІВСЬКІ АРХІЄРЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ
АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
У 20-х РОКАХ ХХ СТ.**

У статті йдеться про діяльність Чернігівських архієреїв Української автокефальної православної церкви у 20-х роках ХХ ст. Висвітлюється процес існування Борисоглібського собору як кафедрального храму Чернігівської єпархії УАПЦ.

Ключові слова: Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Борисоглібський собор, Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР), архієпископ Юрій Міхновський, архієпископ Чернігівщини Іван Павловський, єпископ Олександр Червінський.

У вересні 2018 р., відповідно до постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2018 році», на державному рівні буде відзначено 100 років з дня початку «червоного терору» – злочинної репресивної політики комуністичного режиму. У ході масових політичних репресій за всю радянську добу було знищено мільйони громадян, які могли становити за-

грозу для влади. Наймасштабніші репресії або «Великий терор» були організовані радянським режимом у 1937–1938 роках. Саме у цей час масових репресій зазнали церковники, серед яких значну частину становило духовенство та віряни Української автокефальної православної церкви. За роки «Великого терору» радянська влада шляхом арештів та розстрілів знищила майже всіх архієреїв та священників УАПЦ. Не оминули репресії і Чернігівщину, яка певний час була потужним осередком українського автокефального руху.

Сьогодні в Україні значна увага приділяється вивченню маловідомих і трагічних подій з історії нашого народу. Зокрема, протягом останніх років зріс інтерес науковців до вивчення історії діяльності УАПЦ на Чернігівщині у 20-х роках ХХ ст. Надзвичайно важливе значення у ході досліджень відіграє процес введення до наукового обігу нововиявлених джерел.

Цінним джерелом з історії становлення УАПЦ на Чернігівщині став підготовлений А. Зінченком та І. Преловською збірник документів і матеріалів [1]. Добірка документів, що висвітлює історію автокефальної церкви на Ніжинщині від 1921 до 1929 року, була оприлюднена В. Ємельяновим та В. Кулик [2]. Нові джерела по історії діяльності УАПЦ на Чернігівщині у 20-х роках ХХ ст., виявлені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління, були оприлюднені у праці В. Моренця [3]. Деякі аспекти діяльності релігійної громади УАПЦ у Борисоглібському соборі м. Чернігова висвітлено у статті автора [4]. Проте, на сьогодні науковцями не було детально проаналізовано діяльність архієреїв УАПЦ Юрія Міхновського, Івана Павловського та Олександра Червінського у той час, коли вони перебували на Чернігівській кафедрі. Саме тому метою цієї статті є дослідження діяльності Чернігівських архієреїв УАПЦ у 20-х роках ХХ ст. Актуальність вивчення даної теми обумовлена тим, що в сучасних умовах формування української національної церкви звернення до сторінок минулого допоможе уникнути повторення помилок, які свого часу стали на заваді утворення Помісної Православної Церкви в Україні. Також важливим елементом дослідження історії УАПЦ є вивчення діяльності окремих її архієреїв, адже через життя людини можна більш ґрунтовно дослідити ті чи інші події. Для дослідження використано документи фондів Державного архіву Чернігівської області, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: дати оцінку діяльності Чернігівських архієреїв УАПЦ та проаналізувати їх вплив на становлення на Чернігівщині автокефальної церкви.

Одним з наслідків бурхливих процесів Української революції 1917–1921 рр. стало бажання українців відродити незалежну національну церкву. Не оминули ці процеси і Чернігівщину. Зокрема, 26 вересня 1921 р.